

Eeuwout van der Linden, projectmedewerker voor Kerk en Israël, Protestantse Kerk in Nederland

Go Philly!

De jaarlijkse conferentie van de ICCJ werd dit jaar gehouden in Philadelphia, op de campus van de St. Joseph's University, in het *Institute for Jewish-Catholic Relations*. De voorzitter van ICCJ, Philip A. Cunningham, is daaraan verbonden. Op de campus staat een beeld van Joshua Koffman, getiteld

Synagoga and Ecclesia in our Time, dat speciaal gemaakt is ter gelegenheid van 50 jaar *Nostra Aetate*. Tijdens de ICCJ-conferentie vorig jaar in Rome bood Phil Cunningham een miniatuur van dit beeld aan de paus aan (eenzelfde miniatuur werd aan rabbijn Abraham Skorka gegeven). Op 25 september werd het grote beeld door paus Franciscus op de campus gezegend, ook weer in het bijzijn van rabbijn Abraham Skorka. Het beeld is een symbool voor de nieuwe joods-christelijke verhoudingen. Werd vroeger op kathedralen de synagoge afgebeeld als een geblinddoekte vrouw, en de

kerk als een fiere vrouw met kroon, hier zitten twee vrouwen op gelijke hoogte naast elkaar, de een met een thorarol, de ander met het evangelie.

De geschiedenis van de stad Philadelphia speelde een belangrijke rol tijdens de conferentie, dat als thema had: 'The Dynamics of Religious Pluralism in a Changing World: The Philadelphia, United States, and International Contexts'. Want de geschiedenis van Philadelphia, de 'city of brotherly love and sisterly affection', begint met immers met William Penn, een Engelse aristocraat en Quaker (Religious Society of Friends). Hij kreeg in 1681 van de Britse koning Charles II een stuk land in koloniaal Amerika, Pennsylvania, 'Penn's Woods'. Penn stelde een 'Frame of Government' op dat garant stond voor bepaalde vrijheden: vrijheid van godsdienst, vrije verkiezingen, en rechtspraak door een jury. Dit werd bekend als zijn 'holy experiment'. Het bleek een aantrekkingskracht te hebben op verschillende religieuze minderheden. Tijdens de conferentie werd dit 'holy experiment' als model gezien voor de wereld van nu.

De rol van Philadelphia (Philly) bleek nog lang niet uitgespeeld. Het tweede Continental Congress stelde in het toenmalige Pennsylvania State House (nu de Independence Hall) de onafhankelijkheidsverklaring van Engeland op: Declaration of Independence, in 1776. In hetzelfde gebouw werd de grondslag gelegd voor de 'Constitution of the United States'. Het was aan Penns overtuiging dat alle mensen gelijk voor God zijn te danken dat het eerste amendement van de constitutie werd aangenomen. Geen staatsinmenging in persoonlijke en religieuze aangelegenheden en religieuze vrijheid voor iedereen.

Alle mooie woorden ten spijt, waren er vanaf het begin groepen die niet meededen met alle vrijheden. De oorspronkelijke bevolking (natives) en de Afro-Americans. De laatsten waren voor het grootste deel slaaf zonder enige rechten. De strijd voor de afschaffing van de slavernij trok diepe sporen in de Amerikaanse geschiedenis. Het werd uitgevochten in de Amerikaanse burgeroorlog van 1861-1865 en ook nog lang daarna was er sprake van een diep geworteld racisme. Tijdens de conferentie klonk dit door, soms emotioneel. De weken hiervoor waren er verschillende aanslagen en incidenten geweest tussen de (blanke) politie en zwarte bevolkingsgroepen. De Amerikaanse sprekers lieten merken dat dit raciale conflict het land op zijn grondvesten doet schudden.

Dit alles vormde de achtergrond van het thema van de conferentie. Hoe is het Amerikaanse experiment ervaren door de verschillende religieuze minderheden, Joden, moslims, anderen? Welke rol kunnen religieuze minderheden (dus ook de christelijke) spelen in een wereld vol van bijna onoplosbare conflicten?

Zaterdag 9 juli

Vanmorgen vroeg opgestaan. Een goede en rustige treinverbinding via Leiden naar Schiphol. Er stond al een lange rij, misschien ook omdat de vakantietijd begon. Om naar de VS te komen valt niet mee vanwege alle veiligheidsprocedures.

Het vliegtuig vertrok op tijd. Acht en een half uur non-stop vliegen. Ik zat naast een Nederlandse man, die de hele reis zat te slapen en een vrouw die evenmin veel zei. Prima zo. Ook ik had niet veel behoefte aan gesprekken. Wat gelezen in Pamela Eisenbaums boek, *Paul was not a Christian*. Haar boek bleek later op de boekentafel van de conferentie te liggen. Zij komt naar Nederland voor het symposium op 7 en 8 november dit jaar, dat ik samen met de Protestantse Raad voor Kerk en Israël voorbereid. Het 'radical new perspective on Paul', waar zij een exponent van is, zou op woensdag in de eindsessie naar voren komen.

Om ca. 1.30 pm landden we in Pennsylvania. Het duurde een tijd voordat ik de douane door was. Van een ieder werden vingerafdrukken en een foto gemaakt. Ik sta dus in het Amerikaanse register. Toen ik een taxi wilde nemen, kwam een vrouw naar me toe. 'Ga je naar Hilton? Kan ik meerijden?' Het bleek Margaret Shepherd, een zuster van Sion te zijn. Ook vorig jaar was ze er bij. Ze ging al vele jaren naar deze conferenties toe en kende Simon Schoon en Henk Vreekamp. Ze schrok toen ze hoorde van het overlijden van Henk. We praatten ook nog even over de Brexit, die ze afschuwelijk vond.

In het hotel checkte ik in. Ik kreeg een appje van Dick Pruiksmā, oud general-secretary van de ICCJ en nu lid van de Protestantse Raad voor Kerk en Israël. Samen met hem vertegenwoordigde ik Nederland, de Protestantse Kerk en het OJEC.

Een groepje ging om 19.30 u. ergens wat eten. Zin om mee te gaan? Hoewel ik moe was, stemde ik erin toe. Ik maakte met enkelen kennis en we zochten naar een restaurantje. Er was een pizzeria, met een toepasselijke naam Olive Garden. Maar het zou nog dertig minuten

duren voordat er een tafel vrijkwam. Ik besloot toch maar terug te gaan en in bed te kruipen. Maar goed ook. Ik sliep vrijwel door tot de volgende morgen zeven uur.

Zondag 10 juli

Cityguide

Ontbijt in het hotel, om erachter te komen dat dit niet bij de prijs is inbegrepen en schandelijk duur is: achttien dollar. Ik zat aan tafel met collega Volker Haarmann uit Duitsland, Sylvia Obrigewitsch uit Canada, Margaret Shepherd uit Londen, Lucy Thorson uit Canada, drie zusters van Sion. Zij behoren bij de Congregation of our Lady of Sion, die zich speciaal toelegt op de joods-christelijke dialoog. Hoe komt het toch dat mijn pad voortdurend dat van kloosterzusters en –broeders kruist? Toen ik vertelde dat ik van plan was om naar de oude stad te gaan, vroegen ze of ze mee konden gaan. We liepen gezamenlijk naar de bushalte, bus 44. We stapten uit bij de City Hall. Daar vertelde een vriendelijke politieagent dat we beter door konden lopen naar de oude stad. We liepen de Marketstreet uit en kwamen langs interessante historische plaatsen. Allereerst uiteraard de Independence Hall, waar het allemaal gebeurde: hier werd de onafhankelijkheid door de kolonies uitgeroepen en hier werd de constitutie opgesteld. Met vlakbij de Liberty Bell. Even verderop het Carpenter's House waar het First Continental Congress plaatsvond.

We konden even in het kleine museum rondlopen. We liepen door naar de Dalawareriver, waar Penn's landing is. Daar kwam volgens de verhalen stichter William Penn voor het eerst aan land. Er staat een monument ter nagedachtenis aan de hongersnood in Ierland die vele Ieren naar Amerika dreef. Prachtig om vandaar de Benjamin Franklin Bridge te zien liggen. We dwaalden wat rond, en zagen tussen moderne gebouwen soms een ouder gebouw liggen. De tweede bank van Amerika met prachtige zuilen, en de soberder versie van de eerste bank van Amerika. Ik loodste de groep naar Christ Church waar de grote namen uit Amerika's vroege geschiedenis als George Washington en Benjamin Franklin ter kerke gingen. In een eettentje aten en dronken we wat. Met bus 44 weer terug. We stapten uit bij St Joseph's University om ons te laten inschrijven. Om vier uur begon het programma.

Welkomstwoorden

Er was een welkom door Phil Cunningham, de president van de ICCJ. Hij herhaalde de historische woorden van William Penn: 'Welcome, friends, from far and near'. Ook maakte hij een verwijzing naar de woelige gebeurtenissen van de afgelopen week in de V.S. Een week vol van geweld. Dat maakte deze conferentie des te relevanter.

David Strauss, vice-voorzitter van de conferentie en voorzitter van the National Council of Synagogues, sprak over Philadelphia als de 'birthplace of American democracy', waar ook de grondslagen voor religious freedom gelegd zijn. Hij verwees naar het beeld 'Synagoga and Ecclesia in our time' van kunstenaar Joshua Kaufmann op het terrein van St Joseph Universty, als beeld van de

nieuwe verhoudingen tussen Joden en christenen in de afgelopen decennia. Er was een kort welkomstwoord van rabbijn Ruth Langer, chair of the council of Centers on Jewish-Christian relations, gevolgd door nog een welkomstwoord door James Caccono, chair of the department of Theology and Religious Studies van Saint Josephs.

Dit soort welkomstwoorden zijn onvermijdelijk, maar ook wel wat obligaat en vermoeiend.

Elie Wiesel herdacht

Omdat Elie Wiesel nog maar onlangs is overleden, werd uiteraard aan zijn overlijden aandacht geschonken. Dat werd gedaan door de Amerikaanse priester John Pawlikowski, oud-voorzitter van de ICCJ en grand old man van de joods-christelijke dialoog. Hij haalde enkele persoonlijke herinneringen op aan zijn vriend. Hij vertelde over de totstandkoming van het United States Holocaust Memorial Council. Er was een genereuze gift van een miljoen dollar van een weldoener met wel een voorwaarde: er zou alleen aan de nagedachtenis van Joden aandacht geschonken mogen worden. Elie Wiesel voelde daar uiteindelijk niet voor. Niet alleen Joden waren slachtoffer van de Holocaust, maar ook Sinti en Roma en gay people. De gift werd afgeslagen. John Pawlikovski brak een lans voor het rouwen, juist in deze tijden van terrorisme. Lichamen worden snel afgevoerd als vuilnis, zei hij. Slachtoffers hebben het recht om te worden herdacht. Hij haalde een uitspraak aan van Elie Wiesel: 'If we forget the victims of the nazis, we kill them for the second time'.

Ambassadeur voor religieuze vrijheid

Adam Gregermann, co-director of the Institute for Jewish-Catholic Relations of Saint Joseph's University, introduceerde de keynote speaker van vanmiddag: rabbijn David N. Saperstein, United States ambassador for International Religious Freedom. Een indrukwekkende rij van kwalificaties volgde, er kwam bijna geen eind aan. Saperstein bleek een eloquent spreker, die in rap Amerikaans sprak, zo snel dat ik moeite had om hem te volgen. Veel lees hij voor van papier, het was beter te volgen als hij los van papier sprak. In hoog tempo gaf hij een bird's-eye view van de religieuze vrijheid in de wereld, aan alle kanten bedreigd. Dat er het nodige misgaat is duidelijk en dat trekt de aandacht van de media. Het day-to-day religieuze leven dat wel goed gaat ontsnapt aan de aandacht. Hij trok de vergelijking met een vliegtuigongeluk: dat staat in de kranten. Dat er dagelijks vele duizenden vliegtuigen opstijgen en weer dalen wordt niet vermeld. Religieuze vrijheid is voor hem een wig naar een betere wereld ('forging a better world', 'a driver for peace'). Naast de formele dialoog is het doen van interreligieus werk net zo belangrijk, zo niet belangrijker. Hij sprak zeer kritische woorden over IS. Bij mij kwam daarbij wel de vraag op naar de rol die de VS en de Nato hebben gespeeld in Irak. Ook beweerde hij dat vele jongeren wegtrokken naar Syrië en Irak vanwege het ontbreken van religieuze vrijheid, maar deze stelling werd later door sommigen in de wandelgangen betwist. Saperstein liet veel van de politieke en culturele aspecten weg. Napratend bleken sommigen kritisch naar zijn verhaal te hebben geluisterd. Mooie woorden, maar ook een algemeen verhaal. Het meest politiek getinte verhaal in jaren in kringen van de ICCJ, in die zin dat de policy van de Amerikaanse overheid erin sterk doorklinkt.

Maandag 11 juli

Vanmorgen liep ik samen op met Dick Pruiksma naar de St Joseph's University. Voor Amerikanen blijft dit wandelen een vreemd fenomeen. Kathleen Rusnak, Luthers predikant en begeleider, die ik nog kende van vorig jaar, sprak daar herhaaldelijk haar verbazing over uit. 'All Dutch always want to walk!'

Er was om 9.00 uur een meditatief moment, dat in het teken stond van het overlijden van Rev. Armin Ihle uit Uruguay. Ik kende de man niet en vond dat er wel erg veel aandacht aan het overlijden werd besteed. Het was een halve uitvaartdienst. Aan de andere kant: goed dat belangrijke voortrekkers in de dialoog geëerd werden. Waarom werd er eigenlijk geen woord gerept over Henk Vreekamp?

'Not uniformly tranquil': Christelijke meerderheid in de Verenigde Staten:

De plenaire sessie ging over het onderwerp 'Christelijke meerderheid in de Verenigde Staten: tolerantie, intolerantie en competitie'. Volgens Phil Cunningham was de geschiedenis van de vele christelijke groeperingen 'not uniformly tranquil', wat toch een zeker understatement is. De Amerikaanse docente aan St. Joseph's University, Kate Oxx, die de plenaire bijeenkomst voorzat, vertelde dat deze tijd voor Amerika cruciaal en beslissend is. Later zou ze zeggen dat ze door alle gebeurtenissen emotioneel aangeslagen was. Daarom vroeg ze ook om een moment van stilte voor de slachtoffers van de recente aanslagen en schietincidenten. Ze kwam bij het onderwerp terug door te vermelden dat er zo'n 12.000 verschillende typen van christelijke presentie zijn in de VS. Daaronder moeten behalve alle denominaties ook de afzonderlijke zelfstandige kerken gerekend worden, anders kom je niet aan zo'n aantal.

De Amerikaanse methodist David M. Krueger, aangekondigd als 'independent scholar of American Religion' hield een helder verhaal waarin hij de verschillende denominaties op een rijtje zette. Hij onderscheidde tussen Lutherse kerken en Calvinistische kerken (Reformed en Presbyterian) en die kerken die voortkomen uit de Anglicaanse Church of England (Episcopelian, Methodist). Dan heb je ook nog de puriteinen (Congregationalist, Unitarian) en de separatisten (Anabaptist, Mennonite, Amish, Society of Friends ofwel de Quakers), om nog maar te zwijgen van de baptisten. Het gaat je eerlijk gezegd zo toch wel wat duizelen. Volgens Krueger was de negentiende eeuw de gouden eeuw van het protestantisme, op evangelische leest geschoeid. Amerika was een christelijke natie. Immigranten kwamen uit verschillende protestantse gebieden uit Europa (Luthers, gereformeerd, piëtistisch). Dat veranderde gaandeweg: er begonnen ook immigranten te komen uit Ierland vanwege de hongersnood en de armoede. Deze immigranten waren katholiek. Dat riep allerlei vragen op. Waren deze katholieken loyaal aan het Amerikaanse concept? Konden katholieken wel Amerikanen worden? Dit soort vragen kwamen later in de conferentie terug ten aanzien van moslims.

Afro-Americans: 'With knowledge comes responsibility'

Terry Rey, die als Associate Professor of Religion werkt aan de Temple University in Philadelphia, vertelde het verhaal over de slavernij en de komst van African Americans. Hij benoemde het Congo Square in Philadelphia, het plein dat voor Afro-Americans speciale betekenis heeft gekregen als plaats van herinnering en eerbetoon aan hun voorouders. Ook Terry Rey bracht onderscheidingen aan tussen de verschillende soorten christenen: Free white European christians, Independent white European christians, African Muslim (slaves), Christian slaveholder, Free black African, Free black

African Caribbeans. Hij dacht na over een boek dat hij waarschijnlijk nooit zou schrijven, want historisch te ingewikkeld voor een antropoloog als hij is. Hij zou een boek willen schrijven over de Fifth Street die van zuid naar noord loopt en waar kerkgebouwen van zeer verschillende kerkgemeenschappen staan, die veel vertellen over de bewoners, hun culturen en religies. Op het laatst kwam hij met een les die je uit dit alles kunt trekken: 'With knowledge comes responsibility'.

Quakers: 'They created a mess that we have not yet solved'

David Watt, Professor of History aan de Temple University, vertelde het verhaal van de Quakers. Vooral in het begin riepen zij veel weerstand op. Zij hadden het idee dat zij de incarnatie van Christus op aarde waren. Er kwam een proces van verandering op gang. Quakers zwoeren het geweld af en ze droegen het concept van religieuze vrijheid hoog in het vaandel. Dat was mogelijk in het begin politieke strategie (om zo erkenning te krijgen van de Britse koning), maar gaandeweg werd dat opgenomen in hun DNA. Er bleek wel een probleem. Toen de Quakers het begonnen op te nemen voor het lot van zwarte slaven, betekende dit voor sommigen dat zij de wapens opnamen in de Amerikaanse burgeroorlog tegen de zuiderlingen. Dat was uiteraard in spanning met hun geloof in geweldloosheid. 'They created a mess that we have not yet solved', zei David Watt met gevoel voor humor. De Quakers waren de eersten om zich te keren tegen de slavernij: Germantown Quaker Petition against slavery uit 1688.

'Make America great again!' Amerikaanse mythen

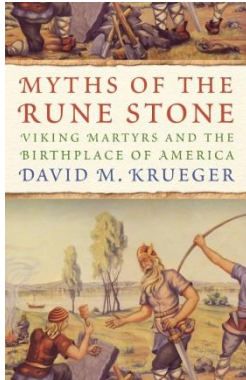
Na de break ging ik naar de workshop van David Krueger over 'American Religious Origins in mythic terms'. Hij begon met te verwijzen naar pregnante uitspraken van Donald Trump ('Make America great again!' en voormalige presidentskandidaat Ted Cruz ('Bring America back to the Judeo-Christian values that built this nation great!'). Interessant is wat achter deze uitspraken ligt. Wat roepen deze presidentskandidaten op? Naar welke mythen verwijzen zij? Ze maken historische claims en roepen op om terug te gaan naar het goede verleden. 'When politicians talk about history: WATCH OUT!', zei Krueger. Zij gebruiken codetaal om hun angst over de groeiende raciale spanningen tot uiting te brengen.

Wat is eigenlijk een mythe? Niet noodzakelijk een leugen. Negatief gesproken is een mythe een ideologie in de vorm van een verhaal. Positief gesproken kun je zeggen dat je verhalen nodig hebt om iets te kunnen maken van de wereld om je heen. Mythen zijn volgens Krueger 'stories that express the anxieties, hopes, fears, values of a social group'. Welke mythen zou je kunnen onderscheiden?

- de mythe van de ontdekking van Amerika door blanken;
- de mythe van de uitverkoren natie (uitverkoren door God);
- de mythe van de Verenigde Staten als een christelijke natie;
- de mythe dat de VS een doel heeft: als natie is zij instrumenteel om Gods rijk dichterbij te brengen (millennial myth).

David Krueger vertelde over de mythe van de ontdekking van Amerika aan de hand van zijn recente boek: *Myths of the Rune Stone. Viking Martyrs and the Birthplace of America* (2015). ? In zijn onderzoek heeft Krueger ontdekt dat er in de Amerikaanse geschiedenis voortdurend een zoektocht is naar oude wortels. Eerst was er de mythe dat Amerika is ontdekt door Columbus. Probleem was dat er al native peoples waren. Toen vluchtelingen uit Ierland en andere katholieke immigranten Amerika binnen kwamen, werd steeds duidelijker dat Columbus geen protestantse held is, maar een

katholiek uit Italië. Er moesten andere identificatiefiguren gezocht worden, en die werden gevonden: de Vikingen. Benjamin Franklin geloofde dat de Vikingen al naar Amerika kwamen. Voor hem was dat een bewijs dat blanke mensen al lang voor de komst van Columbus naar Amerika kwamen. Het verhaal dat de Vikingen naar Amerika kwamen is duidelijk een mythe. Historisch gezien kwamen zij niet verder dan Newfoundland, en daar bleven ze slechts korte tijd. Toch duiken deze verhalen telkens weer op. Waarom? Het heeft onmiskenbaar te maken met een reactie op de komst van Oost-Europese Joden en anderen uit deze regio. Dat veroorzaakte spanningen en vragen. Er moest een nieuw narratief komen, dat bovendien aansloot bij de komst van Zweden en Noren. In de oude oorsprong van Amerika komen al blanke immigranten voor.

Illustratief is het verhaal van de zogenaamde ontdekking van een runenstein in de staat Minnesota door de Zweedse immigrant Olof Ohman in 1898. Was Philadelphia de geboorteplaats van Amerika? Welnee, dat was Minnesota waar deze steen gevonden is! Hjalmar R. Holand (1872-1963) kwam op dit verhaal van de runenstein terug en gaf er zogenaamd wetenschappelijk bewijs voor. Wat hadden Zweedse en Noorse immigranten te winnen bij dit verhaal?

- het gaf hen een voorgeschiedenis, ze kwamen niet zomaar uit de lucht vallen
- het gaf een reden om de verdrijving van de Indianen te rechtvaardigen. Immers, zo werd beweerd, zij waren het die de Vikingen hadden verdreven, dus er is alle recht om hen op hun beurt te verdrijven!

Is er een 'foundation myth' die we kunnen omhelzen? David Krueger was hierover kort, mogelijk omdat hij zijn terrein als historicus verliet. Misschien ligt een weg in het heilige experiment van William Penn: religious freedom.

Recente verklaringen: 'Synergy' en verlangen tot verdieping van relaties

In de middag waren er verschillende presentaties van recente verklaringen vanuit de joods-christelijke dialoog. Ik loop ze kort langs.

1. *'... In our time...'* - A statement on relations between the Presbytery of Chicago and the Jewish community in metropolitan Chicago (Presbytery of Chicago, Presbyterian Church)

<http://www.ccjr.us/dialogika-resources/documents-and-statements/protestant-churches/na/presbyterian/1355-pc-usa-chicago-2015nov21>

Joyce Shin, pastor van de Swarthmore Presbyterian Church, gaf een korte toelichting. Vooral sectie VI, over 'Forging a framework on "the Land"' bleek vele reacties opgeroepen te hebben, vertelde ze. Wanneer het gaat over het land en de staat, laaien de emoties hoog op.

2. *Declaration for the Upcoming Jubilee of Brotherhood: A new Jewish View of Jewish-Christian Relations* (French Jewish Community).

<http://www.ccjr.us/dialogika-resources/documents-and-statements/jewish/1356-declaration-for-the-upcoming-jubilee-of-brotherhood>

Jean-Francois Bensahel, President van de Union libérale israélite de France was een van de opstellers. Hij vroeg de aandacht voor één speciaal woord in deze verklaring: 'synergy'. 'What is our duty?', vraagt de verklaring, met als antwoord: 'To welcome Christianity as the religion of our brothers and sisters in synergy with Judaism'. Hier wordt bedoeld op een actieve coöperatie/samenwerking met elkaar.

3. *'To do the Will of our Father in Heaven: Toward a partnership between Jews and Christians'* (Orthodox rabbis).

<http://cjcuc.com/site/2015/12/03/orthodox-rabbinic-statement-on-christianity/>

Rabbi Jehoschua Arens uit Duitsland is een van de opstellers. Hij is directeur voor Centraal-Europa voor het Center for Jewish-Christian Understanding and Cooperation (CJUC) vanuit Efrat, Israël. Hij vertelde dat deze verklaring bedoeld is om het gesprek theologisch te verdiepen. Er is een verschil met de in 2002 verschenen Joodse verklaring over christendom en christelijk geloof, *Dabru Emet*.

De recente verklaring komt uit orthodoxe hoek, *Dabru Emet* was veel minder orthodox. Was *Dabru Emet* vooral gericht op Amerika, de orthodoxe verklaring is veel internationaler. De verklaring is geschreven voor een christelijk publiek (en niet alleen katholiek, zoals de kritiek wel luidde) en voor een Joods orthodox publiek. Het voornaamste inhoudelijke punt is dat het christendom geen incident is, maar gewild door God.

4. *"The Gifts and the calling of God are irrevocable' (Rom. 11:29): A Reflection on Theological Questions pertaining to Catholic-Jewish Relations on the Occasion of the 50th Anniversary of Nostra Aetate, No.4'* (Commission of the Holy See for Religious Relations with the Jews).

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20151210_ebraismo-nostra-aetate_en.html

De katholieke priester Norbert Hofmann is secretaris van de commissie van de Heilige Stoel voor religieuze relaties met de Joden. Ik heb hem eerder ontmoet in Genève bij de Wereldraad van Kerken. Hij vertelde dat twee Joodse rabbijnen bij deze verklaring betrokken waren: David Rosen en Edward Kessler. Waarom deze verklaring? Vanwege 50 jaar *Nostra Aetate* en om katholieke mensen een oriëntatie te geven. Waar gaat de verklaring over? Het beschrijft zowel de status quo van de verhoudingen en zet tevens paden uit naar de toekomst. Paragrafen 2-6 gaan over specifiek theologische vragen. Daarbij komt een spanning naar voren die niet opgelost wordt. Er is de notie dat de gehele mensheid verlost is door Christus. Tegelijkertijd wordt gezegd dat de Joodse relatie tot God uniek is. Hoe is de verklaring tot stand gekomen? In een proces van ruim twee jaar. Het is een stuk dat bestaat uit compromissen. Het is geschreven door kardinaal Koch en door Norbert Hofmann, maar vele anderen hebben er eveneens aan bijgedragen. Uiteindelijk is het een officieel Vaticaanse document geworden, geen pauselijk, wel met pauselijke goedkeuring. Wat is de bedoeling? Dat de theologische discussie verdiept wordt. Het is duidelijk een startpunt, geen eindpunt. Het moet het gesprek openen.

In de groep waarin ik zelf zat concentreerden we ons op de paragrafen 23 en 24 van dit laatste Vaticaanse document. In het plenaire gesprek werden enkele vragen naar voren gebracht. Waarom wordt telkens oude terminologie uit eerdere documenten herhaald (zoals bijvoorbeeld oud en nieuw volk van God)? Waarom wordt er niet naar nieuwe terminologie gezocht?, zoals overigens ook wel gebeurt. Paus Franciscus sprak over het jodendom als over de oudste broeder. Ook wordt soms het beeld van tweelingen genoemd. Welke taal gebruik je om de relatie te kenschetsen: is partner een juist woord, of synergie? Een vraag was ook: wat hebben al deze verklaringen gemeenschappelijk? Er is een grote erkenning over en weer en een verlangen om de relaties te verstevigen en te verdiepen. En het blijft werk in uitvoering.

'There is no olympics in genocide'. Over de Holocaust/Sjoa

De workshop in de middag die ik bijwoonde ging over 'A different lens: Understanding the Holocaust in a Multireligious World'. Victoria Barnett van het U.S. Holocaust Memorial Museum introduceerde het thema. Hoe relevant is het onderwerp van de holocaust vandaag de dag? De twintigjarige moslimstudente Remaz Abdelgader maakte diepe indruk. Zij vertelde hoe zij betrokken is geraakt als moslima bij holocauststudies. Het heeft haar niet meer los gelaten.

Zowel Mehnaz Afridi, directeur van Het Holocaust, Genocide, and Interfaith Education Center aan het Manhattan College in New York City, als Heather Miller-Rubens, directeur van het Institute of Islamic, Christian, and Jewish Studies in Baltimore, Maryland, zaten in het forum. Beiden gaven aan dat er een groeiende interesse bij sommige studenten is. Met betrekking tot de holocaust is er zowel sprake van een holocaustmoeheid als van een holocaustobsessie, naast een holocaustonverschilligheid. In de lessen gaat het er niet zozeer om om de holocaust als 'killing machine' te laten zien, wat het uiteraard ook is, maar meer om te laten zien hoe Hitler aan de macht kon komen. En verder moet je een onderscheid maken tussen holocaust en andere genocides. De holocaust is uniek omdat deze erop gericht was om iedere Jood waar ook uit te roeien op een buitengewoon systematische wijze. 'There is no olympics in genocide', verklaarde Heather Miller Rubens. Adam Gregerman, die ook in het panel zat, gaf aan dat de term holocaust eigenlijk een verschrikkelijke term is, zeker als je de oorspronkelijke betekenis van brandoffer erbij betreft. Je zou inderdaad beter de term Sjoa kunnen gebruiken: vernietiging. Aan de andere kant is holocaust nu eenmaal ingeburgerd en is de oorspronkelijk betekenis op de achtergrond geraakt. Remaz Abdeldader vertelde dat ze er soms op wordt aangesproken dat zij als moslima zich verdiept in de holocaust. 'Zodra je vertelt dat je je bezig houdt met antisemitisme, zeggen Joden: daar kun je helemaal niet over praten..'

Dinsdag 12 juli

Aan het ontbijt trof ik Pavol Bargár uit Tsechië, Liliane Apotheker uit Frankrijk en Dick Pruiksmá. Samen met Margaret Shepherd bleken we zo'n beetje telkens de vroege vogels in het hotel. In drukkend warm weer liepen we naar de universiteit. Deze dag zou het gaan regenen.

'Change is possible with persistence and hope'.

Het Joodse experiment van het Amerikaanse experiment

Het onderwerp van deze morgen was: 'The Jewish experiment of the American experiment'. Hoe hebben de Joden zich kunnen ontwikkelen onder de zogenaamde 'Establishment Clause' van de Constitutie, waarbij het de overheid niet toegestaan was om de vrije uitoefening van godsdiensten te belemmeren en waarbij de ene religie niet mag heersen over de andere? Spreker was Jonathan D. Sarna, kenner van de Amerikaanse Joodse geschiedenis en verbonden als hoogleraar aan verschillende instituten. Langzaam en nadrukkelijk sprekend nam hij het woord. Hij vertelde het verhaal van de Joden in Amerika. De Constitutie bevorderde religieuze vrijheid zoals tot dan toe nog geen enkele andere natie had gedaan. Joden vormden uiteraard een minderheid, maar officieel waren alle minderheden en meerderheden gelijk. De praktijk was weerbarstiger. In 400 jaar hebben Joden zich van de periferie naar de mainstream weten te ontwikkelen. Er waren zeker sociale tragedies. Er was zeker sprake van antisemitisme, van restricties en discriminatie. Toch wisten en weten Joden zich een zekere plaats in de samenleving te verwerven, al is volledige gelijkwaardigheid

zelf vandaag de dag nog niet geheel bereikt. Je zou de vraag kunnen blijven stellen: is de marktplaats van Amerika werkelijk open voor religieuze minderheden of is er nog steeds een zekere staatsprotectie voor christenen? Hoe dan ook, er stonden binnen de Joodse gemeenschappen telkens mensen op die zich keerden tegen de christelijke dominantie. In de laatste tientallen jaren hebben steeds meer Joden leidinggevende posities gekregen. Joden kom je nu in alle sectoren en geledingen van de maatschappij tegen, zonder dat dit een probleem is. Hoe veel is er in honderd jaar tijd veranderd? En wie van beiden er ook president wordt, beiden hebben Joden als schoonzoon, grapte Sarna. De ontwikkelingsgang van de Joodse gemeenschappen van de periferie naar het centrum is een teken van hoop voor andere religieuze gemeenschappen, zoals de moslimgemeenschap. 'Change is possible with persistence and hope', riep hij uit. In het gesprek werd gevraagd of het nog uitmaakte dat Joden blank waren bij hun opmars in de samenleving. Sarna relativeerde dit. De eerste Joden kwamen uit Oost-Europa en waren vaak donker getint. Maar hoe dan ook is huidskleur en ras (het woord is sinds Hitler verdacht geworden, maar was het daarvoor zeker niet) een gecompliceerde kwestie. Ja, het heeft ongetwijfeld geholpen dat zij in meerderheid blank waren.

'That I am struggling does not mean that I am failing'.

Het moslim experiment van het Amerikaanse experiment

Hierna kwam het verhaal van Mehnaz Afridi over 'The Muslim experiment of the American experience'. Zij begon direct persoonlijk. De ramadan was net voorbij en normaal gesproken zijn moslims in een feeststemming. Nu overheerste een gevoel van wanhoop en was er sprake van rouw over de gebeurtenissen van de afgelopen weken. Het is een moeilijke tijd, voor iedereen, de hele wereld, en ook voor moslims. Er is een crisis in de moslimwereld, want het valt niet te ontkennen dat veel gewelddadigheden gerechtvaardigd worden met een beroep op de islam. Afridi stelde

eigenlijk dezelfde soort vraag als Sarna: Kunnen moslims geïntegreerd worden in Amerika? Is er ruimte voor moslims? Er is iets ingewikkelds aan de gang met zichtbaarheid en onzichtbaarheid. Als je als moslim zichtbaar bent – met hoofddoek, zichtbare kleding, baard – word je er al snel op afgerekend. Ben je niet duidelijk zichtbaar, omdat je modern gekleed gaat, dan besta je niet.

De eerste moslims in het land waren slaven. De overgrote meerderheid van hen waren geen burgers en hadden dus geen burgerrechten. Zij moesten zich bekeren tot het christendom. Er was geen keus dan om hun religie en dus een deel van hun identiteit te verliezen. Het werd hun ontnomen. Aan het eind van de negentiende eeuw was de islam bijna verdwenen in Amerika. Door verschillende immigratiegolven veranderde dit weer. Eind negentiende, begin twintigste eeuw kwamen er moslim immigranten uit het Midden Oosten en Azië.

Velen van hen zijn geassimileerd en dat maakte dat vele moslims een 'double consciousness' hadden. Hun identiteit viel uiteen in verschillende delen. Je was Amerikaans burger, maar je was ook moslim en betrokken bij het land van herkomst. Je zag jezelf door de ogen van anderen en je hield de verschillende beelden niet goed bij elkaar.

De Iraanse revolutie en 9/11 hebben veel veranderd in de beeldvorming. Het beeld van de African American veranderde in dat van de Arabische terrorist, ook al is maar een klein deel van de moslims Arabier. Joden en moslims hebben veel gemeen en kunnen meer met elkaar samenwerken dan je op het eerste gezicht zou denken. De weg die Joden zijn gegaan in het Amerikaanse experiment heeft ook moslims de ogen geopend. Islamofobia en antisemitisme zijn verwante fenomenen. Hoe? Zowel Joden als moslims werden of worden gezien als een bedreiging voor de westerse civilisatie. Zowel Joden als moslims wordt verweten dat zij streven naar wereldoverheersing. Bij zowel Joden als moslims zou er sprake zijn van een dubbele loyaliteit, niet alleen met Amerika, maar ook met Joden of moslims wereldwijd.

Afridi eindigde haar verhaal zoals ze begon: Is er werkelijk sprake van dat moslims in Amerika kunnen integreren en assimileren? Mijn hoop is het, zei ze, dat de moslimminderheid naar de Joodse minderheid kijkt hoe ze van de periferie naar het centrum kan komen. Op een kritische vraag van Volker Haarmann of zij de VS beschouwt als een onderdrukkende macht, antwoordde zij dat dit voor haarzelf niet gold. En waar zij haar toevlucht zocht? 'I seek refuge in God', antwoordde ze simpel en krachtig. Het experiment wordt vervolgd. Heeft ze het gevoel soms te falen als moslimminderheid? 'That I am struggling does not mean that I am failing' antwoordde ze indrukwekkend. In het najaar verschijnt haar boek *Shoah through Muslim Eyes* (Academic Studies Press).

Field trip: Independence Hall en Liberty Bell

In de middag waren er verschillende *field trips* naar *local sites*. Zelf ging ik onder leiding van Phil Cunningham naar Independence House en Liberty Bell.

Een geweldige gids, een geboren verteller, voerde ons mee naar de jaren rond 1776, het uitroepen van de onafhankelijkheid en het vormen van de Constitutie. Het State House of the Colony of Pennsylvania, zoals de Independence Hall oorspronkelijk heette, werd gebouwd tussen 1732 en 1756. De Declaration of Independence, aangenomen door het Continental Congress op 4 juli 1776, zette de grondleggende beginselen van de nieuwe staat uiteen. Deze beginselen werden 11 jaar later, in 1787, vastgelegd in de United States Constitution, de oudste constitutie ter wereld. Iets later werden na de nodige strijd 10 amendementen aangenomen, die bekend zouden worden als 'the Bill of Rights'. De gids nam ons mee naar de dagen van George Washington, Benjamin Franklin en James Madison.

Daar vlakbij, in een apart paviljoen, was de Liberty Bell. Oorspronkelijk had de bel gehangen in het State House. Beroemd is het verhaal van de scheur die nog groter werd door verschillende reparatiepogingen. De bel heeft een grote symbolische waarde gekregen. Op een van de tekstborden werd uitgelegd dat deze klok staat voor de nooit eindigende zoektocht naar vrijheid. Het staat ook voor waakzaamheid, om in de bres te springen voor vrijheden die zomaar in een oogwenk verloren kunnen gaan. 'De Liberty Bell is een uitermate belangrijk symbool voor de gehele democratische wereld', zei Nelson Mandela toen hij hier stond. De Dalai Lama maakte al lachend een vredesteken

bij de Liberty Bell. Schrijnend was het te lezen hoe de grote leiders hun grote blinde vlek hadden. Terwijl zij opkwamen voor vele vrijheden, zagen zij niet hoe onder hun ogen en door hun toedoen rechten van Afro-Amerikanen werden geschonden.

Vlak bij het paviljoen met de Liberty Bell zijn de resten te zien van het President's House. (Volker Haarmann merkte hierbij op dat in Europa op een dergelijke manier de resten van de Etruskische of Romeinse beschaving getoond worden...)

Daar woonde de eerste Amerikaanse president, George Washington, die in hetzelfde huis zwarte slaven had rondlopen. De grote leiders zagen niet in hoe ongelooflijk inconsequent en onrechtvaardig dit was. In allerlei tekstborden werden deze 'zwarte' bladzijden verteld.

De middag werd afgesloten in het National Constitution Centre, waar Jeffrey Rosen, president en CEO een veel te ingewikkeld en moeilijk verhaal hield over de constitutie, in ieder geval voor niet-Amerikanen en niet-juristen. Wat ik me ervan herinner is de website (www.constitutioncenter.org).

Tijdens deze middag maakte ik kennis met verschillende Duitse collega's. Volker Haarman, pastor voor Joods-christelijke relaties van de Evangelische Kirche im Rheinland, kende ik al. Ik leerde Ursula Rudnick kennen, hoogleraar en 'Beauftragte für Kirche und Judentum' in Hannover. En Friedhelm Pieper, de voormalige secretaris-generaal van de ICCJ en werkzaam bij het Centre for Ecumenical Work in Frankfurt am Main.

Woensdag 13 juli

Vanwege het drukkende warme weer had de airconditioning de hele nacht hard gedraaid om enige verkoeling te geven. Over verkoeling gesproken: op St. Joseph's University stond de airconditioning zo hoog, dat velen het veel te koud hadden en een trui of jasje erbij moesten aantrekken. Als je vervolgens buiten kwam, kreeg je een klap van de warmte. Hoe gaat dit land om met energie?, schoot regelmatig door me heen.

'What can Australians take to the table?'

Grenzen en mogelijkheden in diverse contexten

Vijf mensen uit verschillende landen en continenten gaven een impressie van hun eigen context, met speciale aandacht voor de religieuze diversiteit. Liliane Apotheker uit Frankrijk, vice-president van de ICCJ, benadrukte het begrip laïcité, de Franse seculariteit. Laïcité is bedoeld als het cement in de samenleving, het geeft vorm aan de neutraliteit van de staat ten opzichte van religies en levens-overtuigingen en maakt ruimte voor religieuze diversiteit. De werkelijkheid is weerbarstiger. Joden in Frankrijk voelen zich meer en meer geïsoleerd. Er is een toenemende emigratie naar Israël.

'Solidariteit is het grootste slachtoffer van onze tijd met al zijn problemen', zei ze. Ze doelde op het ieder voor zich van groepen in de samenleving. Na de aanslagen op Charlie Hebdo waren er massale demonstraties. Waar waren deze toen er Joodse slachtoffers vielen? Ze eindigde positief: 'Er is zeker sprake van energie om goede relaties met elkaar op te bouwen'. Van belang daarbij is de durf om de eigen identiteit te bevragen.

Pavol Bargár uit Tsjechië, post-doc onderzoeker en lid van het Executive Board van de ICCJ, benoemde een heel verschillende context. In het betrekkelijk nieuwe land dat Tsjechië is, is er een dubbel gevoel ten opzichte van de ander. Aan de ene kant is er een romantisch beeld van de ander, mogelijk ook vanwege de zekere homogeniteit in het land. Er zijn niet zoveel anderen, vreemdelingen. Die wat romantische nieuwsgierigheid naar de buitenstaander vertaalt zich in een belangstelling voor het jodendom en de kabbala. Aan de andere kant is er zeker ook sprake van angst voor het vreemde, xenofobie, mogelijk veroorzaakt door gebrek aan ervaring met de ander.

Een tweede punt dat hij naar voren bracht is de mythe dat Tsjechië een atheïstisch land is. Zeker, er is sprake van onverschilligheid ten opzichte van geïnstitutionaliseerde religie. Velen beschouwen zich zelf toch niet als atheïstisch. Er is een dorst naar spiritualiteit. 'Believing without belonging'. Los van bestaande vormen voelen velen zich toch wel door iets aangesproken: ietsisme.

Een derde punt is de dubbele verhouding die de staat heeft ten opzichte van religies. Er is geen staatsreligie, tegelijkertijd subsidieert de staat verschillende kerken en kerkgenootschappen. Dat komt nog uit de communistische tijd: zo kon de overheid een vinger in de pap houden en controle uitoefenen.

Rabbijn Shmuel Szeinhendler beschreef kort de situatie in Chili, waar de katholieke kerk aan invloed inboet ten opzichte van de evangelicals. Er zijn kleine Joodse gemeenschappen en er is de grootste Palestijnse gemeenschap buiten het Midden-Oosten. Mensen zijn eerder op zoek naar antwoorden op ethische vragen dan op theologische vragen.

Michael Trainor uit Australië, werkzaam aan de School of Theology and Philosophy aan de Australian Catholic University in Adelaide, vertelde over de complexe geschiedenis en context van zijn eigen land en continent. Hij kwam met tien punten. 'What can Australians take to the table?' Er kwamen positieve reacties op deze punten, die guidelines zouden kunnen worden voor de joods-christelijke dialoog (en breder).

1. Naming the dark side of history.
2. Affirming 'deep' spirituality that allows for openness and inclusivity
3. Questioning the normal
4. Reconceiving the conventional
5. Respecting the other
6. Showing compassion
7. Being humble (the land down under)
8. Deepening optimism
9. Attending the soul
10. Easy going, with a capacity to be self reflective and soft hearted.

Summed up in humour.

Deborah - Debby – Weissman, de vorige president van de ICCJ, besloot de rij. Zij beschreef in een paar woorden de religieuze situatie in Israël, binnen de grenzen van 1967. De meerderheid is Joods, 75%. 17 tot 18 % is moslim, 2 % christen, en de overigen zijn Druzen, Bahai, hindoes en boeddhisten. Er is geen officiële scheiding tussen staat en religie (zij bedoelde dat Israël een Joodse staat is). Toch

is er bij wet vrijheid van godsdienst. Er is een nationale strijd gaande met 'religious overtones'. Een groeiende groep Joodse extremisten probeert de politieke claims te rechtvaardigen met religie. Debby Weissman merkte op dat er veel religieus pluralisme is binnen de Joodse gemeenschap zelf. Ze vertelde dat ze geen voorstander is van Women at the wall, hoewel ze veel vrouwen kent en zelf ook feminist is. Waarom? Omdat sinds de verwoesting van de tempel de religieuze focus in huis en synagoge ligt. De tempel heeft afgedaan en ze moet niets hebben van pogingen om de tempel of de tempelmuur belangrijker te maken dan ze zijn. En: 'Jerusalem is the most Jewishly pluralistic city in the world'.

'I support Israël, but not uncritical'. Over antizionisme en antisemitisme

De workshop die volgde ging over 'Anti-Zionism and Antisemitism: A Distinction without a Difference? In het panel zaten John Pawlikowski, rabbijn David Fox Sandmel en Elisabeth Harris-Sawczenko. Er was geen moderator, dus veteraan en oud-voorzitter van de ICCJ Pawlikovski nam de voorzittersrol op zich, wat er toe leidde dat de discussie alle kanten oprolde. In ieder geval werd duidelijk dat er veel onduidelijk is. 'Je moet eerst definiëren waarover je het hebt', zei David Sandmel. Overigens vatte hijzelf zionisme kort samen als de bevrijdingsbeweging van het Joodse volk. Op zich is antizionisme nog geen antisemitisme, zei John Pawlikowski. Binnen het jodendom heb je verschillende groeperingen die op bepaalde theologische gronden weinig voelen voor het oorspronkelijke ideaal van een verlangen naar een Joods thuisland. Maar zodra antizionisme een ideologie wordt die erop gericht is Israël het recht van staatzijn te onzeggen, dan is dat zonder enige twijfel antisemitisme. Kritiek op de regering en de politiek moet gewoon kunnen. Nergens is er zoveel kritiek op de regering als binnen Israël zelf. Het is wel een merkwaardig fenomeen, zei David Sandmel, dat intern de Joodse kritiek de gewoonste zaak van de wereld is, maar zodra die van buitenaf wordt geuit, gaan de stekels op. John Pawlikowski was duidelijk waar hij zelf stond: 'Ik neem afstand van de politieke lijn van de Israëlische regering, die de meest rechtste in decennia is. Ik sta achter Israël, maar niet onkritisch.'

Elisabeth Harris onderscheidde drie groepen onder de christenen: zij die onvoorwaardelijk achter Israël staan, zij die ondubbelzinnig kiezen voor de Palestijnen, en de overgrote groep daartussen in. Alle drie de panelleden waren het erover eens dat het Joods-Palestijnse conflict het hele gesprek over veel zaken betreffende de joods-christelijke dialoog sterk beïnvloedt.

New Perspective on Paul. Lezing door E.P. Sanders

De laatste sessie was een lezing door E.P. (Ed) Sanders. Sanders is een eminence grise (hoewel eerder kalend). Hij is ervoor verantwoordelijk dat er een nieuwe visie op Paulus ontstaan is. Meer dan anderen plaatste hij Jezus en Paulus in hun Joodse context en in de context van de Tweede Tempelperiode. Zo werd hij de vertegenwoordiger van wat later de 'new perspective on Paul' genoemd werd. In zijn lezing beschreef hij hoe het christendom een zelfstandige religie werd die zich begon af te zetten tegen de moederreligie. Steeds meer Joodse gebruiken werden als slecht ervaren en het proces van verwijdering werd zo in gang gezet. Het christendom werd een religie van dogma's. Wie hierin niet geloofde, werd verketterd. Met een grote sprong kwam Sanders in de tijd van de verlichting. Wie zou verwachten dat het jodendom er nu beter vanaf zou komen, kwam bedrogen uit. Het jodendom was een slechte religie vanwege allerlei humanistische redenen. Hierop verder bordurend gaven vooral Duitse negentiende eeuwse geleerden een systematische verkeerde voorstelling van zaken. Het jodendom werd gezien als een legalistische religie. Het ging daarin om wetsdenken. Joden zouden redding zoeken door hun werken, uiteindelijk ging het om

zelfrechtvaardiging. Daarmee verwierp het jodendom Gods genade. Sanders gaf hier tegenin een andere lezing. Hij ging in op de term 'werken van de wet', waarover Paulus schrijft in Galaten 5. Volgens Sanders gaat het daarbij uitsluitend over de besnijdenis en worstelt Paulus met de vraag hoe hiermee om te gaan met betrekking tot de heidenen, de Grieken, de niet-Joden, die erbij komen. Paulus komt met een radicale oplossing. Heidenen hoeven niet besneden te worden. In Paulus' optiek zijn er dan slechte werken van de wet, namelijk die werken die heidenen tot Joden proberen te maken. Voor Joden blijft de besnijdenis voluit gelden, maar heidenen hoeven hieraan niet te voldoen.

Radical New Perspective on Paul

Dick Pruiksmā gaf een uitvoerige reactie, meer een eigen verhaal, waarin hij zijn schatplichtigheid aan Sanders uitsprak (diens publicaties hebben voorgoed zijn theologische zienswijze gevormd). Maar hij gaf ook aan waar hij nieuwe wegen ging. Daarbij verwees Dick Pruiksmā naar de 'radical new perspective'. Deze nieuwe stroming ziet Paulus geheel en uitsluitend binnen het jodendom. Er is niets wat niet Joods is bij Paulus. Paulus was geen christen (Pamela Eisenbaum). Wat is het probleem bij Sanders? Mark Nanos heeft dat in het boek dat hij samen met Magnus Zetterholm

heeft geredigeerd (*Paul within Judaism. Restoring the First Century Context to the Apostle*) verwoordt: 'Volgens Sanders heeft Paulus niets verkeerd in de Thora gevonden. Alleen heeft God er blijkbaar voor gekozen om de wereld door Christus te redden en niet door de Thora. Kortom: het probleem met het jodendom is dat het geen christendom is'. Pamela Eisenbaum sluit daarbij aan. Ik noem haar hier, omdat zij een grote rol gaat spelen tijdens het komende symposium in november 2016. Zij schrijft in haar laatste boek dat Sanders heeft geprobeerd een kern te vinden in het jodendom. Dat was volgens hem het 'convenantal nomism'. Er is een bijzondere relatie tussen Israël en God en dat vindt haar uitdrukking in het verbond. God schenkt Israël zijn gunsten en verwacht daarvoor Israëls loyaliteit. Israël doet dat door de thora te onderhouden. So far so good. Alleen, zegt Pamela Eisenbaum, hoe immens groot de betekenis van Sanders ook is geweest, uiteindelijk schiet het jodendom toch ook in zijn ogen te kort, zij het op andere wijzen dan vaak is gezegd. 'Sanders heeft zelf gezegd dat het enige dat verkeerd is aan het jodendom voor Paulus is dat "het geen christendom is". Kortom, ondanks een serieuze poging om Paulus' jodendom te recapituleren, blijft Paulus zo christelijk als de Augustijns-Lutherse Paulus'.

Dick Pruiksmā gaf aan hoe in Nederland al betrekkelijk vroeg de Schriften opnieuw werden gelezen in het licht van de kennis van het eerste eeuwse jodendom. Hij noemde daarbij de namen van W.C. van Unnik ('kennis van het jodendom is noodzakelijk', 1947) en van diens leerling J.J. Meuzelaar (*Der Leib des Messias*, 1961). De stelling van Meuzelaar was, dat het schisma tussen synagoge en kerk nog helemaal niet speelde tijdens het leven van Paulus. De gemeenschappen aan wie Paulus schreef, waren voor het allergrootste gedeelte nog deel van de Joodse diaspora. De scheidslijnen liepen niet tussen synagoge en kerk, maar tussen Joden en Grieken, tussen Israël en de volkeren. Deze gedachten waren bij lange na niet gemeengoed in de theologische wereld van de vijftiger en zestiger jaren (en vaak nog niet). De boeken van Sanders vielen daarom in goede aarde bij degenen die hier wel open voor stonden. Hoe is dit verder gegaan? Helaas niet al te ver, voor een deel door de kloof die er is tussen universiteit en kerk. In de ogen van Dick Pruiksmā heeft de Nederlandse kerk zich daarbij veel te veel laten gijzelen door het politieke conflict in het Midden-Oosten. Er waren

uitzonderingen, zoals Peter Tomsom (ook aanwezig op het komende symposium), die bijvoorbeeld studie heeft gemaakt naar de rol van halacha in de brieven van Paulus en op gronden concludeert dat de eerste brief aan de Corinthiërs belangrijker is dan die aan de Romeinen. Aan het eind van zijn kritische verhaal riep Dick Pruiksmā op om meer werk te maken binnen de ICCJ (en in Nederland) om nieuwe theologische wegen te vinden met betrekking tot Paulus. Na de Heimholung van Jezus (in het jodendom) is het tijd voor de Heimholung van Paulus. 'Wat we nu christendom noemen, is begonnen als een specifieke vorm van jodendom. Mark Nanos en Anders Runeson stelden voor die bijzondere vorm van jodendom 'apostolisch jodendom' te noemen.' Zoals Pamela Eisenbaum de 'bekering van Paulus' eerder een roeping noemt, zoals de profeten geroepen werden.

Ik weet niet of iedereen aan het einde van de conferentie de impact begreep van wat Dick Pruiksmā kort samenvatte. Of er voor openstond. E.P. Sanders liet het allemaal over zich heen komen. Hij vertelde eerlijk op mijn vraag wat zijn reactie op dit 'radical new perspective' was, dat hij de mensen niet kende die daarover schreven.

Zo kwam de conferentie tot een eind. Er was nog een aantal afsluitende woorden. Phil Cunningham verwoordde dat de conferentie buitengewoon rijk was geweest. Het zal tijd kosten om de verschillende indrukken te laten doorwerken. De Amerikaanse rabbijn David Straus van de Reform beweging zei met de eerste spreker van de conferentie, rabbijn David Saperstein, dat religie een ongelofelijke kracht kan zijn voor het goede in de wereld (het tegendeel wordt vaak gezegd). En met verwijzing naar de middag over Paulus zei hij dat Joden het Nieuwe Testament dienen te verstaan om zichzelf beter te begrijpen. De dag besloten we met een 'closing festive dinner'. Dat begon overigens met weer een aantal toespraken, waar ik hongerig en verzadigd van woorden niet meer naar luisterde.

Donderdag 14 juli

De laatste vrije dag bracht ik grotendeels door in het Museum of Art, een geweldig rijk museum met middeleeuwse en moderne kunst uit Europa, en kunst uit Amerika. De indrukken van de conferentie nog vers met me meedragend, bekeek ik sommige werken met bijzondere aandacht. Ik selecteer er een paar.

Alexander Milne Calder (1846-1923), Model for the Statue of William Penn, 1889, after 1886 original

Het is dit beeld (uiteraard in groter formaat) dat bovenop de City Hall staat vanaf 1894. Een foto daarvan staat op het programmaboekje van de ICCJ-conferentie. In zijn handen houdt hij het Charter van 1682, waarmee Penn's experiment van religieuze vrijheid begon. Voor David Krueger en een aantal andere sprekers was dit experiment van religieuze vrijheid en tolerantie nog steeds van groot belang, voor Amerika, voor religieuze minderheden, voor de wereld. Het woord experiment klonk vaak deze dagen. Het Amerikaanse experiment, het Joodse experiment, het moslim experiment.. Het geeft aan dat er goede aanzetten kunnen zijn en dat het tegelijkertijd proberen blijft. Het is nooit af, altijd in beweging. Work in progress...

Gustave Courbet, Nude reclining by the Sea, 1868

Dit schilderij vertelt het verhaal van de Sjoa en de vernietiging van schoonheid en van alles wat waarde heeft. En van de kracht van minderheden die opkomen voor menselijke waarden en rechten. Daar kwam ik pas achter toen ik de toelichting las.

In 1941 roofden de nazi's dit schilderij uit een depot van de kunsthandelaar Paul Rosenberg. De Jood Rosenberg (1881-1959) was een jaar daarvoor al gevlucht naar Frankrijk. Herman Göring, tweede man onder Hitler, annexeerde dit schilderij en hing het tot 1945 bij zijn bij elkaar gestolen kunstcollectie. In de nadagen van de oorlog wilde hij onder meer dit schilderij overbrengen naar zijn privé villa in Beieren. Het werd echter ontdekt door de 'Monuments Men', een bijnaam voor een groep van ca. 345 mannen en vrouwen uit 13 landen, die tijdens de oorlog bezig waren met het beschermen van kunst en monumenten tegen de barbaarsheid. En na de oorlog hielpen zij met het vinden, catalogiseren en terugbrengen van geroofde kunst. Dit schilderij kwam weer in bezit van Rosenberg. Het verhaal van de holocaust/Sjoa kwam verschillende keren terug tijdens de conferentie. Op een indrukwekkende manier door twee moslimvrouwen. Dat juist zij vanuit hun achtergrond en context de holocaust bestudeerden was verrassend, roldoorbrekend, een moedige brug tussen twee verdeelde gemeenschappen.

Thomas Eakins (1844-1916), Crucifixion

Van deze Amerikaanse schilder wist ik helemaal niets. Blijkbaar is dit zijn enige religieuze werk. Een beeld van de gekruisigde Jezus. Het toont het menselijk lichaam in verwrongen pijn en is een studie naar het menselijk lijden. Tijdens de conferentie kwam de pijn en het lijden van verschillende (religieuze) minderheden aanbod, soms als thema, soms zijdelings. Joden, christenen, moslims, Afro-Amerikanen, natives – het zijn allemaal groepen die geweld kennen, soms zelf veroorzaakt als dader, vaker nog aan den lijve ervaren als slachtoffer. Het schilderij roept met de conferentie in het achterhoofd de vraag op hoe je als religieuze minderheid staande kunt blijven, kunt blijven volhouden en welke rol je in het grotere geheel kunt spelen.

Lorna Simpson (1960),
C-Ration

Ik liep er bijna aan voorbij, maar ik werd terug getrokken door deze foto. Lorna Simpson is een Afro-Amerikaanse kunstenaar, die in haar werk ras en gender bestudeert, vooral met een nadruk op

Afrikaans-Amerikaanse vrouwen. Deze foto vertelde voor mij in één beeld over het slavernijverleden, over de positie van Afro-Amerikanen in de Amerikaanse samenleving, over de rechten van zwarten,

over geweld en misbruik, over wit en zwart. En opeens viel het me op dat er tijdens de conferentie wel veel gesproken is over Afro-Amerikanen, maar dat er nauwelijks tot geen zwarten aanwezig waren.

Ik liep al naar de uitgang van het museum, toen ik dit schilderij zag. Met een schok stond ik stil. Rembrandts 'hoofd van Christus' (1648-1656) kende ik, maar had ik nooit in het echt gezien. Het had voor mij dezelfde uitstraling als de indrukwekkende 'Christus en buste' in ons eigen museum Bredius in Den Haag. Ongelofelijk hoe Rembrandt dicht de Joodse man nadert die hij geweest is. Voor mij symboliseert dit schilderij de zoektocht in de theologie om Jezus en Paulus weer te verstaan in hun eigen Joodse context. Hoe kun je weer met nieuwe ogen kijken naar de oorsprongen van de bewegingen rond Jezus

en Paulus? Hoe waren de wegen vervlochten binnen de diverse Joodse stromingen in de eerste eeuw en hoe zijn langzaam de wegen uiteen gegaan, uiteindelijk leidend tot de Joodse en christelijke tradities? Mooi om dit beeld als laatste te zien. Mooi om toe te werken naar het symposium over Jezus en Paulus in het najaar. Ik stapte het museum uit en kwam in een warme drukkend vochtige deken terecht. Ik reed terug met de bus door de suburbs van Philadelphia, duidelijk het armere gedeelte van deze stad.

Wat neem ik mee?

Na zo'n rijke conferentie is dat bijna niet te beantwoorden. In mijn impressies bij de schilderijen heb ik al enkele indrukken weergegeven. Om toch een poging te doen, zet ik een aantal uitspraken bij elkaar die me bij zijn gebleven en die voor mij de kern vormden van deze conferentie.

- 'Welcome, friends, from far and near' - William Penn's Holy Experiment
Gastvrijheid, vriendschap en religieuze vrijheid zijn van enorm belang in onze huidige wereld, getekend door conflicten, racisme en terrorisme.
- 'If you forget the victims of the nazis, we kill them for the second time' – Elie Wiesel, geciteerd door John Pawlikovski.
Gedenken en herinneren zijn een teken van menselijkheid en een waarborg dat slachtoffers niet nogmaals hun naam wordt ontnomen.
- 'Forging a better world, religious freedom is driver for peace' - David N. Saperstein
Religies kunnen veel kapot maken, maar ook veel betekenen voor de wereldvrede. Van belang daarbij is dat de ene religie niet heerst over de andere en dat geen enkele staat een bepaalde religie bevoordeelt. Overheden zouden juist garant moeten staan voor religieuze vrijheid.
- 'With knowledge comes responsibility' – Terry Rey
Weet hebben van de geschiedenis van de minderheden in je eigen samenleving brengt verantwoordelijkheid met zich mee. Rechten van minderheden moeten worden erkend en de eigen geschiedenis moet herschreven worden, waarbij het perspectief en de ervaringen van minderheden tellen.

- ‘When politicians talk about history: Watch out!’ – David Krueger
De mythen van je eigen geschiedenis moeten tegen het licht worden gehouden. Zeker wanneer er een geschiedenisverhaal gecreëerd wordt vanuit politieke motieven dat onrecht doet aan (religieuze) minderheden, moet je alert worden.
- ‘There is no olympics in genocide’ – Heather Miller-Rubens
Maak geen vergelijking tussen de ene genocide en de andere, tussen de Sjoa en andere genocides. Ieder heeft genoeg aan zijn eigen kwaad.
- ‘Change is possible with persistence and hope’- Jonathan D. Sarna
Het verhaal van de Joodse ontwikkelingsgang en emancipatie in de V.S. kan een model zijn voor andere religieuze minderheden. In ieder geval kost het tijd, moeite en vraagt het doorzettingsvermogen.
- ‘Struggling does not mean failing’ – Mehnaz Afridi
Het verhaal van de moslimpresentie in de V.S. en elders in de Westerse wereld is een complex en moeizaam verhaal. Het is vechten tegen clichébeelden en Islamofobia, en tegen antisemitisme en geweld in eigen gemeenschappen. Dat de zoektocht van moslimminderheden naar een plaats in moderne samenlevingen moeizaam is, wil nog niet zeggen dat ze hoeft te falen.
- ‘Question the normal, reconceive the conventional and respect the other’ – Michael Trainor
Niet alleen in de joods-christelijke dialoog, maar ook breder in menselijke verhoudingen is het van belang om telkens je eigen vooronderstellingen te bevragen en vaste patronen te durven doorbreken. En dat alles met compassie en met een dosis humor.
- ‘Supporting Israel, but not uncritical’ – John Pawlikovski en David Fox Sandmel
Het vragen stellen bij het bestaansrecht van de staat Israël is een vorm van antisemitisme. Je legt bovendien maatstaven aan die je andere staten niet oplegt. Dat laat onverlet het recht op kritiek op de regering. Van belang is verder om het conflict in het Midden-Oosten niet alles te laten overheersen of te importeren in je eigen context.
- ‘We could enter into a deep theological, hermeneutical dialogue. Let’s do it!’- Dick Pruiksmā
Er valt nog veel theologische werk samen als Joden en christenen te verrichten. Nieuwe visies op Jezus en Paulus maken duidelijk dat er geen sprake was van een splitsing tussen jodendom en christendom in hun tijd. Paulus was geen christen, Jezus evenmin. Het is tijd voor een deconstructie van oude beelden. Dat geldt voor zowel christenen als Joden. Het eerste eeuwse jodendom zit in het DNA van het christendom. En zoals rabbijn David Straus zei: ‘Jews need to understand the New Testament in order to understand themselves better’.

Tot slot

‘Synagoga and Ecclesia in our time’. Zo heet het beeld op de campus van de Saint Joseph’s University. De zoektocht naar nieuwe verhoudingen is nog maar pas begonnen. Nieuwe beelden en woorden voor die verhoudingen moeten gezocht worden. Ik heb een tijd naar het beeld op de campus gekeken. Vind ik het mooi? Zegt het mij wat? Het zegt zeker iets over de nieuwe relaties die aan het ontstaan zijn tussen Joden en christenen. Tegelijkertijd is het beeld ook wel wat traditioneel, twee vrouwengestalten in klassieke gewaden die in elkaars geschriften lijken te kijken, maar helemaal van harte lijkt het nog niet te zijn. Ze zitten half afgewend, of beginnen ze juist een toe naderende

poging te ondernemen? In het Museum of Art kwam ik een beeld tegen van de Roemeens-Franse kunstenaar Constantin Brancusi (1876-1957), getiteld 'The Kiss' ('Le Baiser') uit 1916, midden in oorlogstijd. Het gaat maar niet uit mijn hoofd.

Is dit een ander beeld voor mogelijke verhoudingen? Zijn jodendom en christendom tweelingen die elkaar omhelzen? Zijn het broer en zus die elkaar hartelijk omhelzen in 'the city of brotherly love and sisterly affection'? Komen ze uit dezelfde moederschoot?

Of zijn het geliefden die elkaar gevonden hebben na lange tijd? Was het een jeugdliefde, zijn ze elkaar uit het oog verloren en hebben ze elkaar op oudere leeftijd weer opnieuw gevonden?

Samen met Dick Pruiksmā vloog ik terug. Op Schiphol las ik de eerste berichten van de aanslag op de boulevard in Nice. En weer was er geweld tussen zwarten en politie in Amerika. Ik appte mijn kinderen. Even later kon ik mijn geliefde in de armen sluiten. Uiteindelijk is het dat wat het meeste telt.

De volgende conferentie van de ICCJ is van 2 t/m 5 juli 2017 in Bonn. Deze bijeenkomst zal niet voorbijgaan aan 500 jaar protestantisme.

Oost-Souburg, 22 juli 2016 (feestdag van de heilige Maria Magdalena 'apostel der apostelen')